

IDEE, DEFINICJE I PRAKTYKA SPRAWIEDLIWOŚCI NAPRAWCZEJ

Lukasz KulińskiUniwersytet Warszawski, Instytut Profilaktyki
Społecznej i Resocjalizacji
ORCID: 0009-0004-7258-4778
e-mail: l.kulinski@student.uw.edu.pl

Streszczenie:

Artykuł ma na celu omówienie idei, założeń oraz modeli i form sprawiedliwości naprawczej, wraz z próbą ich systematyzacji oraz poszukiwaniem wspólnych cech dla całego ruchu sprawiedliwości naprawczej, obejmującego wiele sfer życia społecznego. W tym celu wyjaśniony został wyjątkowy sposób traktowania przestępczości i innych zachowań dewiacyjnych w tym podejściu. Następnie skonfrontowane zostały poglądy na temat idei, zasad i celów sprawiedliwości naprawczej. Na tej podstawie wskazuje, że mediacja nie powinna być utożsamiana ze sprawiedliwością naprawczą, ponieważ nie zaspokaja potrzeb wszystkich aktorów – osób pokrzywdzonych, sprawcy oraz wspólnoty. W drugiej części artykułu zostały opisane i usystematyzowane różne formy sprawiedliwości naprawczej.

Słowa kluczowe:

sprawiedliwość naprawcza, mediacja, konferencje sprawiedliwości naprawczej, alternatywne reakcje na przestępczość

Evolution of the idea, definition and practice of restorative justice

Summary:

The article aims to discuss the ideas, assumptions, models and forms of restorative justice. Along with an attempt to systematize them and look for common features across the restorative justice movement, which covers many spheres of social life. To this end, the unique way in which crime and other deviant behavior are treated in this approach is explained. Next, views on the ideas, principles and goals of restorative justice are confronted. On this basis, it argues that mediation should not be equated with restorative justice, since it does not meet the needs of all actors – the victim, the offender and the community. In the second part of the article, the various forms of restorative justice were described and systematized.

Keywords:

restorative justice, mediation, restorative justice conferences, alternative responses to crime

1. Idea i problemy definicyjne sprawiedliwości naprawczej

Ian Taylor, Paul Walton i Jock Young w książce *The New Criminology: For a Social Theory of Deviance* już w latach 70. XX w. jako jedni z pierwszych szukali przyczyn przestępczości w sprawowanej przez państwo formalnej kontroli społecznej. Postulowali społeczeństwo posługujące się alternatywnymi formami kontroli społecznej, sprawowanej na poziomie lokalnym¹. To właśnie w tę stronę poszli praktycy i teoretycy sprawiedliwości naprawczej.

Jedną z najważniejszych książek dla rozwoju sprawiedliwości naprawczej (restorative justice – RJ) była napisana w 1990 r. przez Howarda Zehera *Changing Lenses*. W Europie jednym z najważniejszych tekstów dla rozwoju RJ był zaś artykuł Nilsa Christiego *Conflict as property*². Autor określił w nim przestępstwo jako pewną szczególną formę konfliktu, który został skradziony osobie pokrzywdzonej oraz sprawcy przez państwo i profesjonalistów. Argumentując, że współcześnie przestępstwo jest działaniem przeciwko państwu i przez nie jest ścigane. To państwo określa, jakie prawa zostały naruszone i jakie szkody z tego wynikły, to państwo wymierza sprawiedliwość w interesie społecznym. Osoba pokrzywdzona bierze zaś udział w procesie zazwyczaj poprzez specjalistów – prawników – sama zaś może jedynie obserwować proces, często nie rozumiejąc działań reprezentujących ją osób i nie zgadzając się z nimi. Zostało jej odebrane prawo do wpływu na wynik tego procesu. Christie uważa, że konflikt powinien zostać zwrócony, lecz nie jedynie ofierze, ale całej społeczności lokalnej. Uważa on, że sama możliwość rozwiązania konfliktu jest ważniejsza niż rezultat. Bo tylko w ten sposób osoba pokrzywdzona, społeczność, a nawet sam sprawca będą mogli na własnych warunkach i potrzebach (oczywiście wedle pewnych akceptowalnych granic norm społecznych) określić, jak rozwiązać powstały konflikt³.

Jak stwierdza Howard Zehr, jeden z „ojców” sprawiedliwości naprawczej, „definicja przestępstwa zakłada, że jest ono skierowane przeciwko państwu, więc państwo zajmuje miejsce ofiary”⁴. W sprawiedliwości naprawczej – śladem postulatów N. Christiego – „państwo nie jest główną ofiarą”⁵. W tym podejściu przestępstwo jest naruszeniem relacji pomiędzy ludźmi, stwarzając zobowiązania do naprawienia wyrządzonych szkód. W tym celu angażuje się ofiarę, sprawcę i lokalną społeczność w poszukiwanie rozwiązań, które promują pojednanie i naprawę. W tym paradygmacie sprawiedliwość nie oznacza zadawania dalszego cierpienia sprawcy przez karę, lecz restytucję i rozpoczęcie procesu uzdrowienia (healing) osoby pokrzywdzonej i relacji między sprawcą a także społecznością⁶.

Zarówno samo pojęcie sprawiedliwości naprawczej, jak i jej kluczowe wartości cały czas podlegają debacie. Do dzisiaj nie istnieje jedna jej definicja akceptowalna przez większość. Wynika to między innymi z olbrzymiej różnorodności praktyk, które rozwijały się dużo szybciej niż teoria. To ciągle nowe podejście jest wcielane w szkołach; jako alternatywny sposób reakcji na przestępstwo; w sądach dla nieletnich; przez policję na wczesnym etapie postępowania czy w więzieniach po skazaniu⁷. Praktyki RJ wykorzystuje się także w sprawiedliwości okresu przejściowego (transformative justice, transitional justice), czyli w sytuacjach poważnych konfliktów społecznych, jak na przykład po ludobójstwie w Rwandzie⁸. Ponadto w literaturze przedmiotu pisze się nawet o miastach sprawiedliwości naprawczej⁹ i centrach sprawiedliwości naprawczej¹⁰. Są to oczywiście jedynie wybrane przykłady wprowadzania idei i praktyk RJ.

1 K. Krajewski, *Teorie kryminologiczne a prawo karne*, Dom Wydawniczy ABC, Warszawa 1994, s. 132–135.

2 D. Sullivan, L. Tifft, *Introduction: The healing dimension of restorative justice. A one-word body*, [w:] D. Sullivan, L. Tifft (red.), *Handbook of Restorative Justice*, Routledge, New York 2008, s. 25–28.

3 N. Christie, *Conflicts as property*, „British Journal of Criminology” 1977, 17(1), s. 1–15.

4 H. Zehr, A. Gohar, *The Little Book of Restorative Justice*, Good Books, Pennsylvania 2002, s. 12.

5 H. Zehr, H. Mika, *Fundamental concepts of restorative justice*, „Contemporary Justice Review” 1998, t. 1, s. 51.

6 H. Zehr, *Changing Lenses: A New Focus for Crime and Justice*, Herald Press, Scottsdale 1990, s. 181–189.

7 Zob. P. Szczepaniak, *Sprawiedliwość naprawcza w resocjalizacji więźniów*, Uniwersytet Warszawski. Instytut Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji, Warszawa 2016.

8 Zob. T. Lachowski, *Perspektywa praw ofiar w prawie międzynarodowym. Sprawiedliwość okresu przejściowego (transitional justice)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2018. Rozwiązania stosowane w Rwandzie nie nawiązywały bezpośrednio do RJ, były one wykorzystaniem lokalnych sposobów radzenia sobie z przestępczością oraz nie zawsze osiągały swoje cele, wręcz w niektórych sytuacjach były ich wypaczeniem.

9 Zob. A. Matczak, *Czym jest miasto sprawiedliwości naprawczej? What is a restorative city?*, „Archiwum Kryminologii” 2021, 43(2), s. 399–427, <https://doi.org/10.7420/AK2021.19>.

10 Zob. Centrum Sprawiedliwości Naprawczej, <http://csn.org.pl/> [dostęp: 5.08.2023].

Dlatego na samym początku konieczne jest dokonanie ważnego rozróżnienia. Sprawiedliwość naprawcza jako sposób reakcji na przestępczość i sposób reakcji na konflikty niebędące przestępstwami czy sposób przywracania ładu i zaufania po dramatycznych przeżyciach narodu będą się znacznie różniły od siebie. Dlatego też współcześnie rozróżnia się sprawiedliwość naprawczą od praktyk naprawczych, które definiuje się jako dziedzinę „nauk społecznych, która bada, jak budować kapitał społeczny i osiągać dyscyplinę społeczną poprzez partycypacyjne uczenie się i podejmowanie decyzji”¹¹.

Generalnie różnica między tymi dwoma terminami sprowadza się do tego, że RJ jest reakcją (formalną lub nieformalną) na przestępstwo. Praktyki naprawcze zaś mają na celu rozwój społeczności, zarządzanie napięciami i konfliktami poprzez budowanie relacji i naprawienie krzywd. Przy czym, w odróżnieniu od sprawiedliwości naprawczej, praktyki naprawcze obejmują też działania proaktywne, takie jak budowanie relacji w wspólnotach, np. w miejscu pracy czy w relacji z władzą. Budowany w ten sposób kapitał społeczny sprzyja lepszej efektywności późniejszych praktyk reaktywnych na powstały już konflikt¹². Praktyki naprawcze nie ograniczają się jedynie do wymiaru sprawiedliwości, a wręcz przeciwnie – wychodzą poza niego.

Carolyn Boyes-Watson dzieli ruch sprawiedliwości naprawczej na cztery główne obszary. Pierwszy, największy oraz zapoczątkowujący następne działania, to ruch dążący do reformy tradycyjnego wymiaru sprawiedliwości w zakresie karnym. Drugi to ruch skupiony na małoletnich, dążący do reform w zakresie opieki społecznej, edukacji (funkcjonowania szkół) oraz wymiaru sprawiedliwości dla nieletnich. Trzeci obszar obejmuje ruchy, które skupiają się na reformie procesów pokonfliktowych w państwach. Ich celem jest stworzenie warunków do prawidłowego funkcjonowania społeczeństw w pokoju i demokracji. Ruch ten skupia się na różnych działaniach w państwach, które przeszły lub nadal przechodzą wewnętrzne konflikty, szczególnie te o charakterze militarnym czy nawet ludobójstwa. Ostatni obszar obejmuje ruchy na rzecz sprawiedliwości dla rdzennych mieszkańców danych terenów, obejmujące między innymi takie działania jak wspieranie praw do samostanowienia czy naprawienie przeszłych krzywd wyrządzonych podczas kolonizacji¹³.

Termin „sprawiedliwość naprawcza” najczęściej odnosi się do pierwszej i częściowo drugiej kategorii w zakresie działań dotyczących wymiaru sprawiedliwości, pozostałe obszary (również najczęściej) dotyczą raczej praktyk naprawczych. Aby prawidłowo zrozumieć, czym jest RJ, zacznę od próby syntezy wartości, które przyświecają temu paradygmatowi, a następnie omówię problemy definicyjne.

Sprawiedliwość naprawcza wywodzi się między innymi z niektórych tradycyjnych sposobów radzenia sobie z czynami o charakterze przestępnym. Przy czym zaznaczyć należy, że niemożliwe jest przenoszenie rozwiązań wypracowanych w społeczeństwach rdzennych do współczesnych wysokorozwiniętych i zindywidualizowanych społeczeństw. Należy chociażby zwrócić uwagę, że były to małe wspólnoty oparte na więziach familiarnych, a same przestępstwa były znacznie mniej skomplikowane, chociażby przez brak znajomości pisma¹⁴. W tym miejscu warto jeszcze zauważyć, że często powielane twierdzenie, jakoby wszystkie społeczeństwa czy nawet ich większość w którymś z etapów swojego rozwoju wypracowały jakieś formy praktyk chociażby przypominające to, co dzisiaj nazywamy praktykami naprawczymi lub – wężej – sprawiedliwością naprawczą, jest błędem lub w najlepszym razie daleko idącym uproszczeniem¹⁵.

W sprawiedliwości naprawczej, traktując czyn przestępny jako szczególną formę konfliktu, uważa się, że sprawca swoim działaniem odłączył się od lokalnej społeczności, a więc celem RJ jest ponowne włączenie

11 T. Wachtel, *Defining Restorative*, International Institute for Restorative Practices 2016, s. 1, https://www.iirp.edu/images/pdf/Defining-Restorative_Nov-2016.pdf [dostęp: 2.02.2024].

12 Ibidem, s. 1–7; T. Wachtel, *Governance and the use of authority: Encompassing diverse definitions of 'Restorative'*, „European Forum for Restorative Justice” 2016, t. 17, s. 1–12, www.euforumrj.org/sites/default/files/2019-11/merged_printed-newsletter-17-2016.pdf [dostęp: 30.01.2024].

13 C. Boyes-Watson, *Looking at the past of restorative justice: Normative reflections on its future*, [w:] T. Gavrielides (red.), *Routledge International Handbook of Restorative justice*, Routledge, New York 2018, s. 1–14.

14 P. Stępnia, *Więzienie ten dom (mało) dobry. Oblicza i problemy współczesności*, Difin, Warszawa 2021, s. 208–210.

15 K. Daly, *Restorative justice – the real story*, „Punishment and Society” 2002, 4(1), s. 61–64; M. Królikowski, *Sprawiedliwość retributynna wobec sprawiedliwości naprawczej*, „Ius et lex” 2006, nr 4, s. 119–120.

sprawcy do wspólnoty. RJ ma zaspokajać potrzeby osób, które wskutek przestępstwa poniosły szkody (fizyczne, psychiczne czy materialne) – zarówno te bezpośrednie, jak i pośrednie. Zakłada się, że poprzez rozmowę sprawca uzna szkody, które wyrządził, oraz wspólnie z osobą pokrzywdzoną oraz ich bliskimi ustala, co ma zostać zrobione, aby je naprawić¹⁶. Przestępstwo postrzegane jest jako okazja dla ofiar, sprawców oraz społeczności nie tylko do rozwiązania konfliktu, lecz także naprawy i zbudowania lepszych relacji na przyszłość. Jest to szczególne przesunięcie w wyobraźni moralnej (moral imagination) względem podejścia resocjalizującego (w którym częściej używa się metafory choroby, zaburzenia) oraz retrybutywnego (w tym podejściu sprawca jest często po prostu „zły”), które wydaje się być kluczową zmianą dla sprawiedliwości naprawczej. Pozbywając się dehumanizujących lub medykaliżujących etykiet, człowieczeństwo sprawcy zostaje na pierwszym i widocznym planie, a zerwanie z dotychczasowym chowaniem szkód ofiary za państwem-ofiarą, pozwala w pełni ukazać osobę pokrzywdzoną. Otwierając zablokowaną dotychczas przez te etykiety drogę do dialogu i naprawy¹⁷.

Paul McCold stwierdza, że aby móc mówić o pełnej sprawiedliwości naprawczej, konieczne jest zaangażowanie w upodmiotowiony proces trzech głównych zainteresowanych stron. Czyli osób pokrzywdzonych, osób, które wyrządziły szkodę, czy – wężej – sprawców czynów zabronionych oraz bliskich i wspólnoty (supporters, community of care). Co więcej, proces ten musi dążyć do zaspokojenia potrzeb tych trzech aktorów.

Konieczne jest w tym miejscu przynajmniej krótkie omówienie tego, co kryje się pod pojęciem „wspólnoty” czy też „społeczności lokalnej”. Jak wyżej wspominałem, obok sprawcy i bezpośredniej ofiary zajmuje ona centralne miejsce w procesie sprawiedliwości naprawczej. Z tego wynika, że osoby, które zaliczymy do tej kategorii, będą brały czynny udział w praktykach naprawczych, a więc ich wynik może od nich współzależać. Powody takiego znaczenia wspólnoty są dwa. Mają one za zadanie oddziaływanie na sprawcę prewencyjnie i resocjalizacyjnie oraz reintegracyjną (ten punkt odnosi się także do ofiar). Jednocześnie na gruncie RJ zauważa się, że społeczeństwo przyczynia się do powstania przestępstwa, oczywiście przy czynnym udziale sprawcy, a więc obie te strony mają obowiązek naprawić szkody, które wskutek tego powstały¹⁸. Taka koncepcja początkowo może wydawać się zbyt daleko idącym stwierdzeniem. Wystarczy jednak spojrzeć na teorie naznaczania społecznego czy tworzenia się młodzieżowych podkultur przestępczych, aby zobaczyć, że społeczności chociażby poprzez wykluczanie i naznaczenie mogą przyczyniać się do przestępstw. Jak zwraca uwagę Zygmunt Bauman, indywidualizacja we wszystkich aspektach współczesnych społeczeństw prowadzi do obwiniania i zrzucania odpowiedzialności na jednostkę za sytuacje, które mogą być rozwiązane jedynie systemowo¹⁹. W sprawiedliwości naprawczej dostrzega się ten problem i próbuje na niego odpowiedzieć.

Przez wspólnotę w sprawiedliwości naprawczej rozumie się osoby, z którymi strony przestępstwa są w jakiś sposób powiązane lub które poniosły jakieś szkody (fizyczne czy psychiczne) wskutek czynu przestępczego²⁰. Chodzi na przykład o takie sytuacje, w których przestępstwo narusza poczucie bezpieczeństwa osób innych niż bezpośrednia ofiara czy oddziałuje na większą grupę (np. obraźliwe graffiti w centralnym miejscu osiedla).

Dla lepszego zrozumienia tego terminu warto spojrzeć na trzy kategorie wspólnoty wymieniane w literaturze. Po pierwsze, są to najbliżsi (rodzina czy inne ważne osoby dla jednostki), ta kategoria osób często nazywana jest grupą wspierającą zarówno sprawcę, jak i ofiarę, ich rolę szczególnie podkreśla się w formie konferencji naprawczych. Drugim typem wspólnoty jest wspólnota środowiskowa lub zawodowa: osoby te łączą wykonywany zawód, religia czy inny ruch społeczny. Trzecia kategoria to wspólnoty lokalne, czyli mieszkańcy tej samej ulicy czy dzielnicy, pracujące w tym samym miejscu, a także uczniowie jednej szkoły. W sprawiedliwości naprawczej zabiega się o włączenie tych grup do wspólnego rozwiązania problemu powstałego na skutek przestępstwa²¹.

16 D. Sullivan, L. Tift, *Introduction: The healing dimension of restorative justice. A one-word body*, [w:] D. Sullivan, L. Tift (red.), *Handbook of Restorative Justice: A Global Perspective*, Routledge, London 2005, s. 1–10.

17 A. Levad, *Restorative Justice: Theories and Practices of Moral Imagination*, LFB Scholarly Pub, El Paso 2012, s. 123–128.

18 P. McCold, *Restorative justice: The role of the community*, [w:] B. Galaway, J. Hudson (red.), *From Restorative Justice: International Perspectives*, Criminal Justice Press, Monsey 1996, s. 85–101.

19 Z. Bauman, *Plymna nowoczesność*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2006, s. 48–59.

20 W. Zalewski, *Sprawiedliwość naprawcza początek ewolucji polskiego prawa karnego?*, Arche s.c., Gdańsk 2006, s. 202–203.

21 K. Pranis, *Conferencing and the community*, [w:] G. Burford (red.), *Family Group Conferencing, New Directions in Community-Centered Child and Family Practice*, Routledge, London 2000, s. 1 i n., za: P. Szczepaniak, *Sprawiedliwość naprawcza w resocjalizacji więźniów...*, s. 163.

Krytycy RJ zwracają uwagę na wizję wyidealizowanej wspólnoty, która będzie zainteresowana oraz chętna, by brać udział w różnych praktykach naprawczych²². Nie sposób jednak się z tą krytyką w całości zgodzić. Należy jeszcze raz podkreślić, że wspólnota nie jest określana na podstawie kryterium geograficznego, a kryterium więzi. Oznacza to, że takie osoby będą potencjalnie zainteresowane wszelką pomocą zarówno sprawcy, jak i ofierze. Osoby zaliczane do drugiej wymienionej kategorii także będą zainteresowane udziałem w takich praktykach. Szczególnie w sprawach związanych z nieletnimi wspólnota szkolna, przedstawiciele uczniów, a szczególnie nauczycieli będą zainteresowani czynnym udziałem w RJ, bo przecież jest to element ich pracy i zadań przed nimi stawianych. Najtrudniejszym jednak zadaniem jest zaangażowanie społeczności lokalnych (trzecia kategoria „wspólnoty”), których dobra zostały pośrednio naruszone przez przestępstwo. Istnieją jednak programy, w których udział biorą wyłącznie ofiary pośrednie – będę jej opisywał w dalszej części. Powyższa krytyka jest więc jedynie częściowo uzasadniona.

Wracając do celów sprawiedliwości naprawczej, Paweł Szczepaniak, po analizie literatury przedmiotu, zaproponował ich syntetyczne zestawienie, dość zbliżone z tym, co zaproponował P. McCold. Są one następujące:

1. „zaspokojenie potrzeb ofiar (materialnych, finansowych, emocjonalnych i społecznych);
2. stworzenie sprawcom szans na wzięcie moralnej odpowiedzialności za konsekwencje swoich działań;
3. zintegrowanie ofiar i przestępców ze społecznością;
4. zintegrowanie i zaktywizowanie wspólnoty, tak aby była zdolna wspierać sprawców i ofiary oraz zapobiegać przestępczości na przyszłość”²³.

Tym, co najbardziej odróżnia powyższą klasyfikację od poprzedniego opisu (oprócz jej większej dokładności), jest dodanie w punkcie czwartym elementu prewencyjnego. Autor jednak nie dookreśla, czy chodzi wyłącznie o prewencję wobec sprawcy, który brał udział w jakiejś formie RJ, czy też ogólnie wszystkich członków wspólnoty. Niektórzy z teoretyków RJ, jak na przykład H. Zehr i A. Gohar, wysuwają przeciwstawne twierdzenia. Uważają, że jej głównym celem nie jest zwalczanie czy przeciwdziałanie przyszłej przestępczości, a próba zaspokojenia potrzeb wszystkich stron, naprawienia krzywd wynikających z przestępstwa oraz promowanie konsensualnych sposobów radzenia sobie z konfliktami i innych wartości sprawiedliwości naprawczej²⁴. Ponadto przeciwdziałanie recydywie jest często wymieniane jako jeden z celów RJ, a co więcej – jak pisałem wyżej – jest jednym z obowiązków wspólnoty. Ma się to odbywać poprzez reintegrację sprawcy ze społeczeństwem²⁵, chociażby zgodnie z teorią reintegrującego zawstydyzenia, a więc – tak jak stwierdził P. Szczepaniak – przy udziale wspólnoty.

Wydaje się, że jest to właściwy pogląd. Niezależnie od tego, jak idealistycznie chcielibyśmy widzieć świat, wszelkie reakcje na przestępczość muszą mieć na celu jej przeciwdziałanie, bo tylko w ten sposób mogą być wspierane przez społeczeństwa i państwa. Dodatkowo jest to bez wątpienia jeden z najważniejszych wskaźników efektywności zarówno kary, jak i innych środków alternatywnych. Ponadto każda racjonalna reakcja na nieporządne zachowanie powinna mieć na celu zwalczanie takiego zachowania na przyszłość, usuwając przyczyny problemów. Dlatego też wspólnota jest tak ważna we wszelkich formach sprawiedliwości naprawczej.

Jednocześnie Andrzej Kojder wskazuje, że jedną z ważniejszych funkcji prawa jest funkcja innowacyjna, a więc nie wyłącznie potwierdzanie już szeroko zinternalizowanych norm i wartości, lecz także wspieranie czy na nawet tworzenie nowych, pożądanych wzorów postępowania²⁶. Sprawiedliwość naprawcza wypełnia

22 J.G. Brown, *The Use of Mediation to Resolve Criminal Cases: A Procedural Critique*, „Emory: L.J.” 1994, t. 43, s. 1247–1309; za: P. Szczepaniak, *Sprawiedliwość naprawcza w resocjalizacji więźniów...*, s. 177.

23 Ibidem, s. 129.

24 H. Zehr, A. Gohar, *The Little Book of Restorative Justice...*, s. 8.

25 T.F. Marshall, *Restorative Justice: An Overview*, Home Office Research Development and Statistics Directorate, London 1999, s. 6; Y. Dandurand, *Handbook on Restorative Justice Programmes*, United Nations Office on Drugs and Crime, Vienna 2020, s. 9.

26 A. Kojder, *Godność i siła prawa. Szkice socjologiczno-prawne*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2001, s. 38–39.

także tę funkcję. W literaturze wymienia się między innymi promowanie oraz wspieranie takich norm i zachowań jak szacunek²⁷, solidarność, prawda (proces RJ wymaga szczerości od uczestników)²⁸, rozwiązywanie konfliktów (w myśl zasad sprawiedliwości proceduralnej), inkluzyjność, reintegracja²⁹ czy nawet demokracja deliberatywna³⁰ (nie zapominając o wspomnianych zmianach w wyobraźni moralnej) oraz wiele innych.

Przechodząc do definicji sprawiedliwości naprawczej, należy zacząć od najczęściej przywoływanej w literaturze definicji opracowanej przez Tony'ego F. Marshalla, którego zdaniem RJ to:

proces, podczas którego strony dotknięte określonym przestępstwem wspólnie ustalają, jak radzić sobie z jego bezpośrednimi skutkami i konsekwencjami na przyszłość³¹.

Definicję tę jednak często poddaje się krytyce. John Braithwaite zauważa, że nie wyjaśnia ona, co i wobec kogo ma zostać naprawione, oraz nie obejmuje najważniejszych wartości RJ³².

Gordon Bazemore i Lode Walgrave zwracają między innymi uwagę, że T.F. Marshall w ogóle nie odnosi się do naprawy szkód wyrządzonych przestępstwem. Mówiąc inaczej, przytoczona definicja nie stawia naprawy jako podstawowego celu sprawiedliwości naprawczej, co więcej – nie stawia ona żadnych celów. Ponadto wymaga bezpośredniego spotkania się stron³³, tym samym znacznie ograniczając inne praktyki naprawcze. Dlatego proponują własną definicję, uznając, że sprawiedliwość naprawcza to:

każde działanie, które jest przede wszystkim ukierunkowane na wymierzanie sprawiedliwości poprzez naprawienie szkód wyrządzonych przestępstwem³⁴.

Ponownie można zapytać: Co z wartościami i zasadami RJ? Co z głównymi aktorami? Czy rzeczywiście każde działanie mające na celu naprawę szkód wyrządzonych przestępstwem można nazwać sprawiedliwością naprawczą? Przecież chociażby w Polsce sądy karne czy cywilne mają prawo zasądzić odszkodowanie za szkody poniesione wskutek czynu zabronionego. Zdaniem wspomnianych wyżej autorów takie działanie można nazwać sprawiedliwością naprawczą. Ponieważ ich zdaniem to nie proces ma znaczenie, a jego intencja i wynik, czyli nie ma znaczenia, jak doszło do zadośćuczynienia, ważne jest, że chciano tego dokonać oraz że tego dokonano³⁵.

Wydaje się, że definicja G. Bazemore'a i L. Walgrave'a jest zbyt ogólna oraz zbyt szeroka, aby była użyteczna. Co więcej, nie wynika z niej potrzeba bezpośredniego zaangażowania w proces ofiary, sprawcy oraz wspólnoty. Brak w niej także potrzeby oddania konfliktu społeczności i stronom. Nie każde naprawienie szkód wyrządzonych przestępstwem jest sprawiedliwością naprawczą.

Jedną z ciekawszych definicji zaproponował Mark S. Umbreit, którego zdaniem:

sprawiedliwość naprawcza to ukierunkowany na ofiarę sposób reagowania na przestępstwo, który umożliwia ofierze, sprawcy, ich rodzinom oraz członkom wspólnoty zaadresowanie szkód (krzywd)

27 Y. Dandurand, *Handbook on Restorative Justice Programmes...*, s. 5–7.

28 T. Chapman, E. Törzs (red.), *Connecting People to Restore Relationships. Practice Guide on Values and Standards for Restorative Justice Practices*, European Forum for Restorative Justice, Leuven 2018, s. 11–12.

29 D.W. Van Ness, K.H. Strong, *Restoring Justice: An Introduction to Restorative Justice*, Anderson Publishing, Waltham 2015, s. 50.

30 Zob. W. Zalewski, *Sprawiedliwość naprawcza – formą demokracji deliberatywnej?*, „Białostockie Studia Prawnicze” 2016, t. 21, s. 25–35.

31 T.F. Marshall, *Restorative Justice...*, s. 5; Tłumaczenie za: P. Szczepaniak, *Sprawiedliwość naprawcza w resocjalizacji więźniów...*, s. 125.

32 J. Braithwaite, *Restorative justice: Assessing optimistic and pessimistic accounts*, „Crime and Justice” 1999, t. 25, s. 6.

33 G. Bazemore, L. Walgrave, *Restorative juvenile justice: In search of fundamentals and an outline for systemic reform*, [w:] G. Bazemore, L. Walgrave (red.), *Restorative Juvenile Justice: Repairing the Harm of Youth Crime*, Criminal Justice Press, Monsey, New York 1999, s. 47–48; za: P. McCold, *Toward a holistic vision of restorative juvenile justice: A reply to the maximalist model*, „Contemporary Justice Review” 2000, 3(4), s. 374–375.

34 G. Bazemore, L. Walgrave, *Restorative juvenile justice: In search of fundamentals and an outline for systemic reform...*, s. 48, za: P. McCold, *Toward a holistic vision of restorative juvenile justice...*, s. 376.

35 G. Bazemore, L. Walgrave, *Restorative juvenile justice: In search of fundamentals and an outline for systemic reform...*, s. 47–48, za: P. McCold, *Toward a holistic vision of restorative juvenile justice...*, s. 376.

spowodowanych przestępstwem. Sprawiedliwość naprawcza podkreśla znaczenie zapewniania możliwości aktywnego uczestnictwa w procesie oferowania ofiarom wsparcia i pomocy; pociąganie sprawców do bezpośredniej odpowiedzialności wobec pokrzywdzonych osób i społeczności; naprawienie emocjonalnych i materialnych szkód; zapewnienie zainteresowanym stronom (ofiaram, sprawcy, rodzinom i innym osobom wspierającym) możliwości dialogu i rozwiązania problemów; oferowanie sprawcom możliwości rozwoju kompetencji społecznych i reintegracji do wspólnoty; oraz wzmocnienie bezpieczeństwa publicznego poprzez budowanie wspólnoty³⁶.

Warto przytoczyć jeszcze inne rodzaje definicji. Jim Consedine stwierdza, że

sprawiedliwość naprawcza to filozofia, która obejmuje szeroką gamę ludzkich uczuć, łącznie z uzdrowieniem, medytacją, współczuciem, przebaczeniem, litością, pojednaniem, jak również z wyciągnięciem sankcji, gdy jest to konieczne. Uznaje także światopogląd mówiący, że wszyscy jesteśmy powiązani między sobą i to, co robimy, dobre czy złe, ma wpływ na innych. Sprawiedliwość naprawcza proponuje proces, w którym osoby dotknięte zachowaniem przestępczym, ofiary, przestępcy, rodziny lub szersze społeczności, wszyscy biorą udział w rozwiązaniu kwestii powstałych na skutek przestępstwa³⁷.

Dalej dodaje, że taka filozofia opiera się na „przeprosinach, współczuciu, uzdrowieniu, litości, pojednaniu, wybaczeniu, a tam, gdzie to konieczne, na sankcjach”³⁸.

Daniel W. Van Ness i Karen H. Strong podobnie ujmują RJ jako

teorię sprawiedliwości, która kładzie nacisk na naprawę krzywd wyrządzonych przez zachowanie przestępcze. Osiągając swoje cele w procesie, który obejmuje współpracę wszystkich zainteresowanych stron³⁹.

Jeszcze inną, znacznie szerszą definicją posługuje się Europejskie Forum Sprawiedliwości Naprawczej (European Forum for Restorative Justice – EFRJ):

Sprawiedliwość naprawcza jest podejściem do problemu krzywdy lub ryzyka krzywdy poprzez zaangażowanie wszystkich zainteresowanych w dojście do wspólnego zrozumienia i porozumienia, w jaki sposób krzywda lub niewłaściwe postępowanie może zostać naprawione, a sprawiedliwość osiągnięta⁴⁰.

Jak widać, przez RJ w tej definicji rozumie się także praktyki naprawcze, na co wskazuje zwrot „ryzyka krzywd”.

Wszystkie przytoczone definicje różnią się między sobą, w niektórych przypadkach nawet znacznie. Wynika to ze sposobów ujmowania, a w konsekwencji – definiowania RJ. Aida Y. Hass-Wisecup i Caryn E. Saxon⁴¹ wymieniają cztery ujęcia definicyjne sprawiedliwości naprawczej, to jest jako proces (definicja

36 M.S. Umbreit, *Family Group Conferencing: Implications for Crime Victims*, Center for Restorative Justice and Peacemaking, Washington 2000, s. 1.

37 J. Consedine, *Sprawiedliwość naprawcza. Przywrócenie ładu społecznego*, Polskie Stowarzyszenie Edukacji Prawnej, Warszawa 2004, s. 206.

38 Ibidem, s. 220–221.

39 D.W. Van Ness, K.H. Strong, *Restoring Justice...*, s. 44.

40 T. Chapman, M. Laxminarayan, K. Vanspauwen, *Manual on Restorative Justice Values and Standards for Practice*, European Forum for Restorative Justice, Leuven 2021, s. 11.

41 A.Y. Hass-Wisecup, C.E. Saxon, *Restorative Justice. Integrating Theory, Research, and Practice*, Carolina Academic Press, Durham 2018, s. 3–5.

T.F. Marshalla), teorie (D.W. Van Ness i H. Strong), ruch społeczny (C. Boyes-Watson) oraz jako spektrum różnych praktyk bardziej lub mniej naprawczych (P. McCold).

Istnieje także definicja legalna zawarta w Dyrektywie Parlamentu Europejskiego i Rady 2012/29//UE⁴² (dalej: dyrektywa), w art. 2 § 2 lit. d) definiuje RJ jako

wszelkie procedury, dzięki którym ofiara oraz sprawca mają możliwość, pod warunkiem wyrażenia przez nich na to dobrowolnej zgody, czynnego udziału w rozwiązywaniu kwestii będących wynikiem przestępstwa przy pomocy bezstronnej strony trzeciej.

Dyrektywa oprócz mediacji, przykładowo, wyszczególnia jeszcze takie formy RJ (czy używając języka tego aktu – „usługi”) takie jak konferencje grup rodzinnych czy zgromadzenia wyrokujące. Jednak z definicji jasno wynika, że mediacja jest pełną czy nawet podstawową formą sprawiedliwości naprawczej.

W rekomendacji nr CM/Rec(2018)8 Komitetu Ministrów dla państw członkowskich dotyczącej sprawiedliwości naprawczej w sprawach karnych⁴³ (dalej: rekomendacja) RJ definiuje się jako proces,

który umożliwia osobom pokrzywdzonym przez przestępstwo oraz tym odpowiedzialnym za pokrzywdzenie, jeżeli dobrowolnie wyrażają zgodę, aby przy pomocy przeszkolonej i bezstronnej osoby trzeciej (dalej zwanym „facylitatorem”) aktywnie uczestniczyć w rozwiązywaniu sprawy powstałej w konsekwencji popełnienia tego przestępstwa⁴⁴.

Zwracając uwagę na to, że ten proces „często przyjmuje formę dialogu [...] pomiędzy ofiarą a sprawcą przestępstwa; do którego włączyć można, jeżeli to właściwe inne osoby bezpośrednio czy pośrednio dotknięte przez przestępstwo”⁴⁵, takie jak osoby wspierające, przedstawiciele służb czy członkowie i przedstawiciele społeczności. Rekomendacja uznaje mediację za jeden z modeli sprawiedliwości naprawczej. Podkreśla aktywne uczestnictwo stron i dążenie do włączenia jak największej liczby potencjalnie zainteresowanych osób w różne praktyki, wspólnie nazywane sprawiedliwością naprawczą⁴⁶. W rekomendacji zauważa się potrzebę włączania innych osób poza sprawcą i osobą pokrzywdzoną, jednak wielokrotnie powtarza się, że to dialog między sprawcą a ofiarą jest podstawą sprawiedliwości naprawczej, co oznacza, że mediacja jest utożsamiana z RJ jako jej główną i podstawową formą.

W rekomendacji zwraca się także uwagę na praktyki nieobejmujące charakterystycznego dla sprawiedliwości naprawczej dialogu pomiędzy sprawcą a osobą pokrzywdzoną, które mogą „służyć lub być w bliski sposób prowadzone zgodnie z podstawowymi zasadami sprawiedliwości naprawczej”⁴⁷. Istotne jest, że nie nazywa się ich „sprawiedliwością naprawczą”, a raczej praktykami o charakterze naprawczym czerpiącymi z podejścia i zasad sprawiedliwości naprawczej⁴⁸. Ich opis mieści się w tym, co za C. Boyes-Watson nazwałem właśnie praktykami naprawczymi.

Znaczące jest jednak, że zgodnie z powyższymi podejściami nie jest wymagana obecność trzeciego aktora, to jest lokalnej wspólnoty, co – jak wskazywałem – prowadzi do utożsamiania RJ z mediacją, tak jak powszechnie dzieje się to w Polsce. Pomijając nawet liczne przeszkody w stosowaniu mediacji, które występują zarówno w praktyce, jak i w ustawie, uważam, że nie powinno się traktować mediacji jako idealnego

42 Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2012/29/UE z 25 października 2012 r. ustanawiająca normy minimalne w zakresie praw, wsparcia i ochrony ofiar przestępstw oraz zastępująca decyzję ramową Rady 2001/220/WSiSW (Dz.U. UE. L. 2012 r. nr 315, art. 2 § 2 lit. d).

43 Rekomendacja nr CM/Rec(2018)8 Komitetu Ministrów [Rady Europy] dla państw członkowskich dotycząca sprawiedliwości naprawczej w sprawach karnych. Tłumaczenie Anny Matczak przy udziale członków polskiej reprezentacji projektu Restorative Justice – Strategies for Chanage.

44 Ibidem, pkt 3.

45 Ibidem, pkt 4.

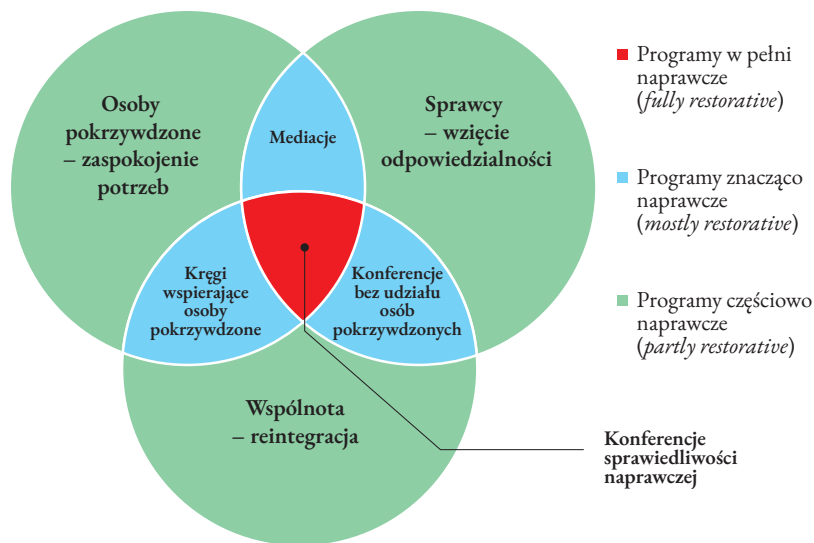
46 Ibidem, pkt 13 i 27.

47 Ibidem, pkt 8.

48 Ibidem, pkt 59–61.

przykładu sprawiedliwości naprawczej. McCold wprost stwierdza, że tylko te praktyki, które zaspokajają potrzeby trzech aktorów, można nazywać sprawiedliwością naprawczą. Mediacje zaś zalicza do praktyk znacząco naprawczych (mostly restorative)⁴⁹, podobne podejście (choć używając trochę innych pojęć) prezentuje Jonathan Derby w podręczniku sprawiedliwości naprawczej wydanym przez Prison Fellowship International (PFI)⁵⁰. Należy zgodzić się z tymi autorami, gdyż – jak wyżej wskazywałem – wspólnota (rodzina, inne ważne osoby, wspólnota lokalna) jest konstruktywnym elementem idei sprawiedliwości naprawczej.

Rys. 1. Poziom „naprawczości” przykładowych praktyk opartych na wartościach sprawiedliwości naprawczej

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: P. McCold, *Toward a holistic vision of restorative juvenile justice: A reply to the maximalist model*, „Contemporary Justice Review” 2000, t. 3, nr 4, s. 401 oraz J. Derby, *Restorative justice. Principles and practice*, „Prison Fellowship International” 2021, s. 6 i 34.

Z uwagi na raczej niepopularną w polskiej literaturze tezę, że nie należy utożsamiać mediacji ze sprawiedliwością naprawczą, za konieczne uważam podsumowanie argumentów za tą tezę. Składać się one będą z czterech poziomów – celów kryminologii jako nauki, idei, wartości i celów sprawiedliwości naprawczej oraz podstaw teoretycznych sprawiedliwości naprawczej.

Po pierwsze, ujęcie sprawiedliwości naprawczej w przytoczonych międzynarodowych dokumentach jest wtórne wobec przytaczanych wcześniej definicji opracowanych przez twórców i osoby zajmujące się sprawiedliwością naprawczą w swoich badaniach. Legalne ujęcie RJ próbuje jedynie naśladować i implemmentować to, co przedstawiciele ruchu postulują od wielu lat. Kryminologia to także badanie prawa, szczególnie karnego, oraz w konsekwencji postulowanie zmian w jego obszarze⁵¹, czego przykładem jest chociażby ten artykuł. Dlatego prawne ujmowanie RJ nie może być podstawowym punktem odniesienia dla właściwego zrozumienia omawianych kwestii.

Drugi poziom, czyli to, co właściwie jest ideą i celami sprawiedliwości naprawczej, o czym pisali jej twórcy i ich kontynuatorzy współcześnie. Przytaczałem wiele różnych podejść do sprawiedliwości naprawczej. Tym,

49 P. McCold, *Toward a holistic vision of restorative juvenile justice...*, s. 399–402.

50 J. Derby, *Restorative justice. Principles and practice*, „Prison Fellowship International” 2021, s. 6, 33–40.

51 W. Klaus, *Kryminologia krytyczna*, [w:] E. Drzazga, M. Grzyb (red.), *Nowe kierunki w kryminologii*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2018, s. 89–; T. Newburn, *Criminology*, Routledge, Londyn 2017, s. 5–6, 264–279; P. Ostaszewski, *Kryminologia publiczna*, [w:] E. Drzazga, M. Grzyb (red.), *Nowe kierunki w kryminologii*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2008.

co jednak je bezsprzecznie łączy, jest reintegracja stron ze wspólnotą, wzmacnianie więzi społecznych, wzięcie odpowiedzialności za zdarzenie przez sprawcę i aktywne dążenie do naprawy oraz uznanie w tym swojej roli przez wspólnotę (bliższą i dalszą). Oczywiście jest, że żadnych z tych aspektów nie da się osiągnąć podczas mediacji, gdzie zarówno osoby wspierające, jak i szersza wspólnota są całkowicie poza procesem. Kolejnym elementem jest dążenie do zaangażowania wszystkich osób, które zostały w jakiś sposób dotknięte czynem sprawcy, a w mediacji udział biorą tylko sprawca i bezpośrednia osoba pokrzywdzona. W sprawiedliwości naprawczej podkreśla się nie tylko relacje sprawca – osoba pokrzywdzona, lecz także ofiara – wspólnota i sprawca – wspólnota. W mediacji osobom pokrzywdzonym nie zapewnia się wsparcia bliskich i szerszej wspólnoty – ofiara jest sama⁵². Nie ma więc możliwości ochrony jej przed wtórną wiktyimizacją ze strony bliskich i wspólnoty, w tym między innymi bycia naznaczoną jako „ofiara”. Kolejnym celem sprawiedliwości naprawczej jest promowanie w społeczeństwie nowych wzorców zachowań, a więc cel wykracza poza podstawowe założenia prawa karnego, czyli wsparcia sprawcy i ofiary. Chodzi także o zmiany w społeczeństwie, małych wspólnotach rodzinnych, szkolnych itp. Angażowanie wspólnoty, odbudowa i wzmacnianie więzi są koniecznymi elementami umożliwiającymi reintegrację (wymienianymi raczej przez wszystkich jako jeden z podstawnych celów) i zmianę w postrzeganiu sprawcy, ofiary.

Przechodząc do poziomu trzeciego, czyli podstaw teoretycznych sprawiedliwości naprawczej, nie poruszam szerzej tej kwestii w artykule, dlatego zaznaczę tylko jedną najważniejszą teorię dla RJ, czyli teorię reintegrującego zawstydzania Johna Braithwaita⁵³. Można ją sprowadzić do zdania, że zawstydzanie przez znaczących innych (naznaczanie reintegrujące) jest jednym z najskuteczniejszych mechanizmów powstrzymujących jednostki od podejmowania się zachowań nieakceptowalnych społecznie. Zawstydzanie jest formą naznaczania czynu sprawcy (nie osoby), a następnie umożliwienia przebaczenia oraz wsparcia w odbudowie relacji. To właśnie ta teoria stała się podstawą dla sprawiedliwości naprawczej, oczywiście nie może być ona odnoszona do mediacji, w której udziału nie biorą znaczący inni.

Utożsamianie mediacji ze sprawiedliwością naprawczą zdaje się ignorować wszystkie powyższe aspekty kluczowe dla założeń, idei, wartości, celów i teorii RJ. Może być także hamulcem w rozwoju debaty i praktyki RJ, gdyż będzie sprzyjać braku zrozumienia tej ciągle innowacyjnej formy reagowania na przestępstwa. Raz jeszcze chciałbym podkreślić, że nie twierdzę, iż mediacja nie nawiązuje do sprawiedliwości naprawczej. Argumentuję, że jest ona praktyką częściowo naprawczą (mostly restorative), a tym samym nie powinno się jej w pełni utożsamiać ze sprawiedliwością naprawczą. W podobnym tonie stwierdza Ezzat A. Fattah: „Mediacja nie jest sprawiedliwością naprawczą pre se, jest po prostu techniką, formą osiągania porozumienia pomiędzy stronami oraz osiągania naprawczych celów”⁵⁴.

Właściwa terminologia jest kluczowa dla każdej nauki. Pojęcia mają na celu rozróżnienie różnych zachowań, działań społecznych, prowadząc do ich lepszego zrozumienia czy też porządkując dyskusje. Nadmierne rozszerzanie znaczeń pojęciowych prowadzić może do niepożądanego rozmycia danego terminu, utrudniając właściwe zrozumienie rzeczywistości społecznej. Dlatego też warto rozróżniać praktyki naprawcze od praktyk sprawiedliwości naprawczej, a te następnie klasyfikować na skali ich „naprawczości”. Zapewne należałoby także dokonać klasyfikacji praktyk naprawczych, jednak to zadanie wykracza poza cele tego artykułu. Oczywiście powyższe terminy mają wspólne korzenie oraz cechy. Jednak wypracowały różne formy działania, odpowiadają na różne problemy społeczne, więc sposób ich działania będzie się między sobą różnił. Dlatego właśnie nie tylko w celu lepszego ich zrozumienia, lecz także uporządkowania dyskusji konieczne jest ich rozróżnienie.

Przykładowo wspomniana już krytyka odnosząca się do idealizacji wspólnoty oraz naiwności, że będzie ona chętnie brać udział w sprawiedliwości naprawczej (rozumianej w szerszym znaczeniu), nie będzie się odnosiła do wszystkiego, co domyślnie kryje się pod tym terminem. W mediacji nie ma wspólnoty, w konferencjach naprawczych wspólnota to raczej bliscy stron oraz osoby blisko zainteresowane zdarzeniem

52 Oczywiście osoba prowadząca spotkanie ma za zadanie chronić strony przed wyrządzaniem wzajemnych dodatkowych krzywd.

53 E. Ahmed, N. Harris, J. Braithwaite, V. Braithwaite, *Shame Management Through Reintegration*, Cambridge University Press, Cambridge 2001; J. Braithwaite, *Crime, Shame, and Reintegration*, Cambridge University Press, Cambridge 1989.

54 E.A. Fattah, *The dawning of a new era in social reaction to crime: Promise, potential and limitations of restorative justice*, „Archiwum Kryminologii” 2012, nr 34, s. 3, <https://doi.org/10.7420/AK2012A.6>.

(policjant dokonujący zatrzymania, wychowawca szkolny, ofiary pośrednie), rzadziej szersza wspólnota. Dopiero w kręgach naprawczych udział bierze wspólnota w jak najszerszym jej rozumieniu. W praktykach naprawczych opartych na działaniach proaktywnych wspólnota będzie dotyczyła na przykład pracowników, a nie bliskich ofiar czy inne osoby zainteresowane przestępstwem, bo w tych sytuacjach w ogóle ich nie ma.

Nie ma wątpliwości, że powyższy przykład krytyki będzie oznaczał co innego w przypadku różnych typów działań o charakterze naprawczym. Te spostrzeżenia wydają się szczególnie istotne dla polskiej debaty, ponieważ sprawiedliwość naprawcza ciągle jest raczej na jej marginesie. Aby więc prowadzić wartościową dyskusję bez nieporozumień, w pierwszej kolejności trzeba zdefiniować to, o czym w ogóle się rozmawia.

Należy mieć jednak na uwadze częściowo słuszne stwierdzenie D.W. Van Nessa oraz K.H. Strong, że „nie ma autorytatywnego organu, który byłby odpowiedzialny lub był na tyle poważany, aby ostatecznie ustalić, co jest lub nie jest naprawcze”⁵⁵. Uważam jednak, że powinny spełniać one przynajmniej podstawowe założenia idei RJ. Chcąc opisać RJ w praktyce, należy zgodzić się z Anną Matczak, która stwierdza, że „punktem zbieżnym dla wszystkich rozważań jest rozumienie sprawiedliwości naprawczej jako koncepcji zorientowanej na możliwie najpełniejsze naprawienie szkód i krzywd wyrządzonych przestępstwem, przy aktywnym i dobrowolnym udziale pokrzywdzonego, sprawcy przestępstwa, a niekiedy również innych osób z bezpośredniego otoczenia sprawcy i ofiary, lub z uwzględnieniem lokalnej społeczności, którą dotknęło przestępstwo”⁵⁶. Chcąc jednak dążyć do pełnej formy sprawiedliwości naprawczej, zgodnej z jej ideą i założeniami, przez RJ powinno się rozumieć tylko takie praktyki, w których udział biorą osoby ważne dla sprawcy i ofiary, a niekiedy także społeczność lokalna, która została dotknięta przez przestępstwo.

2. Formy sprawiedliwości naprawczej

Zanim przejdę do omówienia podstawowych form RJ, konieczne jest krótkie zasygnalizowanie podstawowych wymogów, które muszą one spełniać. Jedną z najważniejszych zasad wymienianych w literaturze, jak i w wyżej przytaczanej dyrektywie, jest zasada dobrowolnej zgody wyrażonej przez wszystkie strony uczestniczące w mediacji, konferencji naprawczej czy też innych praktykach. Strony muszą mieć zagwarantowaną możliwość wycofania się z procesu na każdym jego etapie. Konieczne jest także zagwarantowanie prawa do odmowy udziału w RJ, oznaczającego, że nikt nie może być w nieuczciwy sposób namawiany do udziału w spotkaniu, a odmowa nie może nieść żadnych konsekwencji prawnych⁵⁷. Oczywiście dobrowolność odnosi się do całego procesu, a więc także zawarcia porozumienia. W „United Nations Basic Principles on the Use of Restorative Justice Programmes in Criminal Matters” w paragrafach 16 i 17 stwierdza się, że niepowodzenie w zawarciu ugody nie może być wykorzystane przeciwko sprawcy w ewentualnym procesie karnym czy podstawą dla surowszego wyroku⁵⁸.

Ponadto sprawcy czynów zabronionych czy szerzej osoby, które wyrządziły szeroko rozumiane szkody, muszą wziąć odpowiedzialność za swoje czyny oraz uznać fakty, o których będzie się rozmawiało. Przy czym nie jest to równoważne z przyznaniem się do winy w sensie prawa karnego, a więc nie może pociągać za sobą prawnych konsekwencji w ewentualnym dalszym procesie sądowym⁵⁹.

Wszystkie spotkania muszą być poufne, a ich uczestnicy o tym poinformowani. Ma to sprzyjać bezpiecznej przestrzeni, która ma umożliwić zaangażowanie w szczerzy dialog oraz chronić uczestników przed stygmatyzacją i konsekwencjami prawnymi. Przy czym w EFRJ, a także w opisywanej rekomendacji

55 D.W. Van Ness, K.H. Strong, *Restoring Justice...*, s. 24.

56 A. Matczak, *Czym jest miasto sprawiedliwości naprawczej?...*, s. 400.

57 Rekomendacja nr CM/Rec(2018)8 Komitetu Ministrów [Rady Europy] dla państw członkowskich dotycząca sprawiedliwości naprawczej w sprawach karnych, zasada 16 i 25; United Nations Basic Principles on the Use of Restorative Justice Programmes in Criminal Matters, ECOSOC Resolution 2002/12 of 24 July 2002; Y. Dandurand, *Handbook on Restorative Justice Programmes...*, s. 16.

58 United Nations Basic Principles on the Use of Restorative Justice Programmes in Criminal Matters, ECOSOC Resolution 2002/12 of 24 July 2002.

59 P. Waszkiewicz, *Zasady mediacji*, [w:] E. Gmurzyńska, R. Morek (red.), *Mediacje. Teoria i praktyka*, Wolters Kluwer, Warszawa 2014, s. 93–96.

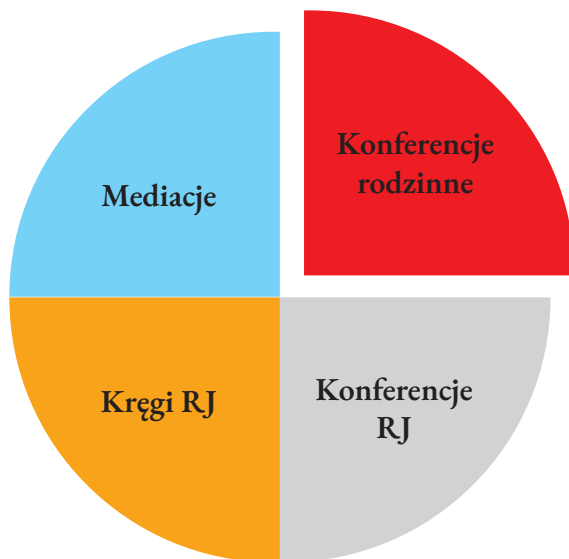
zaznacza się, że w przypadku ujawnienia innych poważnych przestępstw lub nieuchronnych przestępstw facylitator musi zawiadomić odpowiednie instytucje czy też osoby zainteresowane⁶⁰.

Jak już pisałem wyżej, istnieją także liczne zestawienia zasad, które określają, jak sprawiedliwość naprawcza powinna wyglądać w praktyce. Wydaje się, że najważniejsze cztery punkty, z których wynikają kolejne, to:

1. inkluzyjność (inclusion) – wszystkim osobom dotkniętym przez przestępstwo oferuje się możliwość bezpośredniego i aktywnego włączania w procesy naprawcze w reakcji na przestępstwo;
2. spotkanie (encounter) – wszystkim stronom (osobom pokrzywdzonym i sprawcom) umożliwia się spotkanie w bezpiecznym środowisku w celu podjęcia dyskusji na temat przestępstwa oraz umożliwienia opowiedzenia zdarzenia z własnej perspektywy, co pozwala na wyrażenie i zaadresowanie emocji i uczuć. Dzięki temu możliwe jest rozpoczęcie procesu leczenia;
3. naprawienie szkód (amends) – sprawcy czynów zabronionych biorą odpowiedzialność za spowodowane krzywdy oraz ich naprawienie w możliwym zakresie, co w konsekwencji może prowadzić do szczerych przeprosin osoby pokrzywdzonej oraz zmiany własnego zachowania;
4. reintegracja (reintegration) – stronom zapewnia się możliwość i środki do ponownego aktywnego włączenia do swoich wspólnot, zamiast dalszego naznaczania piętnem przestępcy lub ofiary⁶¹.

Istnieją trzy podstawowe modele sprawiedliwości naprawczej – mediacje, konferencje sprawiedliwości naprawczej oraz kręgi.

Rys. 2. Modele sprawiedliwości naprawczej

Źródło: Opracowanie własne.

W literaturze można spotkać się jeszcze z czwartym – child welfare conferencing – który skupia się na problemach pojawiających się w rodzinie (np. przemoc wobec dzieci czy ich zaniedbywanie) lub w związku z problematycznym zachowaniem nieletnich (przestępczość, demoralizacja czy inne problematyczne zachowania). Wyróżnia się ten model z uwagi na trochę inne cele interwencji (rodzina jest w centralnym

60 T. Chapman, M. Laxminarayan, K. Vanspauwen, *Manual on Restorative Justice Values and Standards for Practice...*, s. 38–40; Rekomendacja nr CM/Rec(2018)8 Komitetu Ministrów [Rady Europy] dla państw członkowskich dotycząca sprawiedliwości naprawczej w sprawach karnych. Tłumaczenie Anny Matczak przy udziale członków polskiej reprezentacji projektu Restorative Justice – Strategies for Change, pkt 49.

61 D.W. Van Ness, K.H. Strong, *Restoring Justice...*, s. 50–131.

miejsu), a w konsekwencji ich przebieg i forma są trochę inne. Pozostaje jednak zbliżona do konferencji naprawczych i w ramach tej formy też są często omawiane i tak zostaną potraktowane w tej pracy⁶².

W ramach wszystkich tych modeli wypracowano różne formy, które są w różny sposób uregulowane w prawie krajowym. Jednak pewne podstawowe założenia są bardzo do siebie podobne. Mówiąc inaczej, te trzy modele są pewną idealną i ogólną typologią różnych praktyk RJ. Zaznaczyć trzeba jeszcze, że zarówno w praktyce, jak i teorii nie ma pełnej zgody co do nazw różnych modeli RJ oraz potrzeby ich tworzenia.

J. Consedine opisuje trzy etapy RJ w kontekście konferencji naprawczych, mogą one jednak posłużyć jako pewien wzór dla wszystkich form, są to przygotowanie, spotkanie właściwe oraz ewaluacja (monitoring)⁶³. Pierwszy obejmuje indywidualne rozmowy mediatora, facylitatora czy innych osób prowadzących spotkania ze sprawcą (to powinna być pierwsza osoba, aby nie narażać pokrzywdzonych na ewentualne dalsze niedogodności), osobą pokrzywdzoną oraz innymi osobami zaangażowanymi w proces. W pierwszej kolejności ma to na celu uzyskanie zgód wszystkich stron na udział w spotkaniu, dokładne wytłumaczenie, czym jest RJ oraz czego strony mogą oczekiwać. Także na tym etapie sprawcy uznają swoją odpowiedzialność za popełnione czyny, dokonywana jest także ocena zdolności stron i możliwości przeprowadzenia RJ.

Następnym etapem jest właściwe spotkanie, jest to najbardziej zróżnicowany etap między różnymi formami. Można go jednak podzielić na cztery kluczowe elementy:

1. zrozumienie zła, czyli rozmowa o faktach – co się wydarzyło?
2. dzielenie się krzywdą i jej rozumienie – co się czuje?
3. uzgadnianie warunków reparacji, zadośćuczynienia – co trzeba zrobić, aby naprawić wyrządzone szkody?
4. wprowadzanie zmian – co uczynić, aby sytuacja się nie powtórzyła?⁶⁴

Dzielenie się własnymi narracjami, emocjami i przeżyciami z drugą stroną pozwala spojrzeć osobom pokrzywdzonym i sprawcom na siebie nawzajem z pewną empatią. Osoby pokrzywdzone zapewne nie zaczną myśleć o sprawcach jedynie w pozytywny sposób, ale przynajmniej sprawca może zacząć być postrzegany jak każdy inny człowiek, a nie jako ten „zły”⁶⁵.

Trzeci etap odnosi się do następczego kontrolowania i utrzymywania kontaktu z osobami biorącymi udział w spotkaniu. Osoby prowadzące spotkania naprawcze powinny sprawdzać, czy zobowiązania podjęte przez strony są wykonywane oraz czy nie dochodzi do dalszych konfliktów. Facylitatorka powinna wspierać sprawcę i jego bliskich w dalszej reintegracji i budowaniu zaufania⁶⁶.

Mediacje można zdefiniować jako „sposób rozwiązywania sporów lub konfliktów, w ramach którego skonfliktowanym stronom w dojściu do satysfakcjonującego je rozwiązania pomaga niezwiązana z przedmiotem sporu bezstronna osoba trzecia – mediator”⁶⁷. W mediacji biorą udział sprawca czynu, osoba pokrzywdzona oraz mediator.

Podkreślić należy, że zarówno w tym modelu, jak i we wszystkich innych osoba prowadząca spotkanie naprawcze nie może niczego wymuszać czy naciskać na osoby w nim uczestniczące (w tym wymuszać np. przeprosin czy okazania skruchy). Wszelkie decyzje muszą zostać podjęte całkowicie dobrowolnie przez strony. Rolą mediatora czy innych osób prowadzących spotkanie jest zapewnienie bezpiecznej przestrzeni, reagowanie na możliwość skrzywdzenia którejkolwiek ze stron (fizycznie czy emocjonalnie) oraz pomoc

62 *Guidelines for Family Group Decision Making in Child Welfare*, American Humane Association and the FGDM Guidelines Committee, s. 12–13, 20–21, http://www.pacwrc.pitt.edu/Curriculum/207RemoteFGDMPart2/TableResources/TBLR01_GdlnsFrFmlyGrpDcsnMknngInChldWlfr.pdf [dostęp: 30.01.2024]; P. McCold, *Restorative Justice...*, s. 1–11.

63 J. Consedine, *Conducting a restorative justice conference. Bringing accountability, healing and responsibility to criminal justice processes*, [w:] M. Fajst, M. Platek (red.), *W kręgu kryminologii romantycznej*, Liber, Warszawa 2004, s. 200–201.

64 P. McCold, *Restorative Justice...*, s. 2–3.

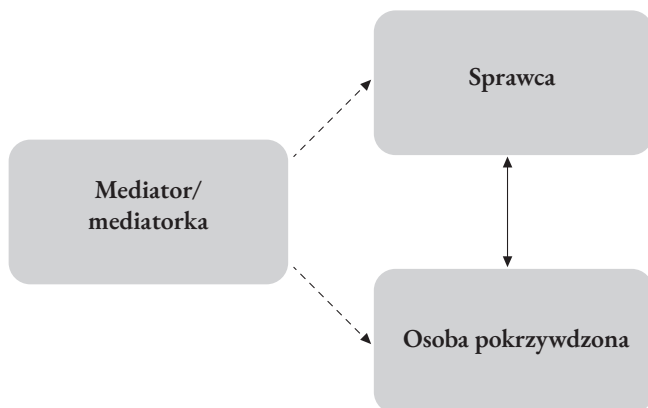
65 D. Moore, *Evaluating family group conferences*, [w:] D. Biles, S. McKillop (red.), *Criminal Justice Planning and Coordination. Conference Proceedings Series No. 24*, Australian Institute of Criminology, Canberra 1994, s. 213.

66 M. Suzuki, W.R. Wood, *Restorative justice conferencing as a 'holistic' process: Convenor perspectives*, „Current Issues in Criminal Justice” 2017, 28(3), s. 277–292.

67 P. Waszkiewicz, *Zasady mediacji...*, s. 157.

w prowadzeniu dialogu, jeżeli taka jest konieczna. Przed spotkaniem taka osoba powinna zaś między innymi pomóc stronom w przygotowaniu do niego⁶⁸.

Rys. 3. Model mediacji

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: P. McCold, *Restorative Justice: The State of the Field 1999*, s. 3.

Istnieje zbyt wiele rozwiniętych etapów mediacji, abym mógł je tutaj chociażby streścić, tym bardziej że – jak wskazywałem wyżej – nie jest to pełna forma RJ, dlatego też zdecydowałem się nie opisywać ich dokładnie. Najważniejsze z uwagi na cel tego artykułu jest podkreślenie, że w przypadku mediacji mediator lub mediatorka biorą czynny udział w całym procesie, regulując dyskusję⁶⁹.

W ramach sprawiedliwości naprawczej istnieje wiele programów mediacji, nieznacznie różniących się od siebie oraz powstałych w różnych miejscach. Jednym z pierwszych modeli był program „Community Mediation (CM)”⁷⁰, jego cele nie są ściśle oparte na idei sprawiedliwości naprawczej i tak też jest do dzisiaj rozwijany. Drugim popularnym programem jest „Victim Offender Reconciliation Programs (VORP)”, zapoczątkowany w Ontario w 1974 r., został on oparty na chrześcijańskich wartościach, co było poddane krytyce. Dlatego na jego podstawie stworzono nowy świecki program pod nazwą „Victim Offender Mediation (VOM)”⁷¹, który stał się najpopularniejszą formą mediacji opartej na idei RJ⁷². Różnice między nimi wynikają z tego, które instytucje je wypracowały, kto je prowadzi czy profesjonalistka, czy wolontariusze po ukończeniu podstawowego treningu, jak wyglądają przygotowania do spotkania czy jakie są cele procesu.

Kolejnym modelem są konferencje sprawiedliwości naprawczej, które są już pełną formą RJ. Pierwszy raz na gruncie legalnym zostały wprowadzone w 1989 r. w Nowej Zelandii, czerpiąc inspiracje ze sposobów sprawowania sprawiedliwości wśród ludności rdzennej – Maorysów⁷³. Konferencje RJ były odpowiedzią na nadreprezentację nieletnich członków tej społeczności w systemie opieki społecznej oraz wymiarze sprawiedliwości⁷⁴. Model ten funkcjonuje zazwyczaj pod nazwą konferencji grup rodzinnych (Family group conferencing – FGC). Rozwiązania wprowadzone w Nowej Zelandii, początkowo skierowane do rodzin, nie miały pełnego

68 D.W. Van Ness, K.H. Strong, *Restoring Justice...*, s. 91–92.

69 E. Gmurzyńska, *Etapy mediacji*, [w:] E. Gmurzyńska, R. Morek (red.), *Mediacje. Teoria i praktyka*, Wolters Kluwer, Warszawa 2014; A. Lewicka, E. Grudzińska, *Mediacja sądowa. Alternatywna metoda resocjalizacyjna?*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2010.

70 Zob. T. Hedeén, *The evolution and evaluation of community mediation: Limited research suggests unlimited progress*, „Conflict Resolution Quarterly” 2004, 22(1–2), s. 101–133.

71 P. McCold, *Restorative Justice...*, s. 2.

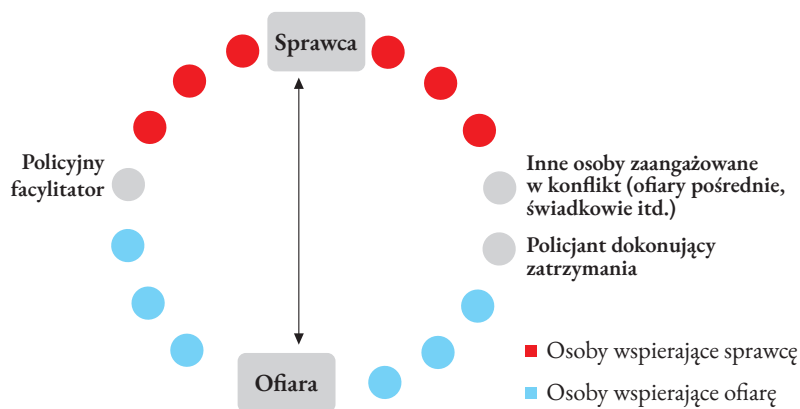
72 C. Pelikan, T. Trenczek, *Victim offender mediation and restorative justice. The European landscape*, [w:] D. Sullivan, L. Tiff (red.), *Handbook of Restorative Justice*, Routledge, New York 2008, s. 63–77.

73 Zob. J. Consedine, *Sprawiedliwość naprawcza. Przywrócenie ładui społecznego...*, op. cit.

74 B.R. Raye, W. Roberts, *Restorative processes*, [w:] G. Johnstone, D.W. Van Ness (red.), *Handbook of Restorative Justice*, Willan Publishing, Cullompton, Portland 2007, s. 213.

charakteru RJ. Jednak to na tym modelu oparto wymiar sprawiedliwości dla nieletnich, a ponadto konferencje RJ wprowadzono także do wymiaru sprawiedliwości karnej dla dorosłych⁷⁵. Nowozelandzki model pomocy dzieciom i rodzinom zaczął rozprzestrzeniać się po świecie, tworząc nowe odmiany oraz podstawy teoretyczne. W USA powstał termin „Family Group Decision-Making (FGDM)”, który dzisiaj opisuje wiele różnych programów skierowanych do dzieci i ich rodzin⁷⁶. Jest on jedną z odmian wspomnianego modelu child welfare conferencing. W Wielkiej Brytanii FGC są wykorzystywane w celu ochrony dzieci, na etapach poprzedzających różne postępowania rodzinne, a także w samych postępowaniach rodzinnych oraz w procesach o opiekę nad dzieckiem⁷⁷. Obecnie FGC są podstawową formą reakcji w sprawach nieletnich w Nowej Zelandii. Konferencje są prowadzone przez pracowników systemu opieki społecznej, a nie przez system wymiaru sprawiedliwości. Oprócz sprawcy i ofiary w spotkaniach biorą udział członkowie rodzin obu stron oraz inne ważne dla nich osoby wspierające, a także prawnicy obu stron oraz reprezentanci policji⁷⁸. Zaznaczyć jednak trzeba, że na początku okazało się, że profesjonaliści prowadzący spotkanie szybko przejmowali inicjatywę i zaczęli skupiać się na sprawcy, wskutek czego ofiary nie chciały uczestniczyć w spotkaniach, często doświadczając wtórnej wiktymizacji⁷⁹. Jednak nowozelandzkie rozwiązania zainspirowały powstały w Australii model „Wagga Wagga Police Conferences”, który od początku został oparty na teorii reintegrującego zawstydzenia, nie zaś wyłącznie na tradycji rdzennych mieszkańców, w tym modelu; konferencje prowadzone są przez funkcjonariuszy policji⁸⁰.

Rys. 4. Model konferencji naprawczych – Wagga Wagga Police Conference

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: P. McCold, *Restorative Justice: The state of the field 1999*, s. 20.

Przebieg konferencji jest bardzo prosty. Jak już pisałem wyżej, można wyróżnić trzy etapy – przygotowanie, spotkanie właściwe oraz ewaluację. Pierwszy i ostatni etap niczym znaczącym się nie różnią od innych form RJ, ewentualnie w jednych formach preferowany jest kontakt telefoniczny, a w innych osobisty czy też inne osoby nadzorują wykonywanie umowy. Istotą jest drugi etap, którego przebieg jest następujący: na początku raz jeszcze powtarzane są zasady. Następnie głos zabiera sprawca, opowiada, co się wydarzyło, dlaczego się

75 P. McCold, *Restorative Justice...*, s. 9–11; P. McCold, *The recent history of restorative justice: Mediation, circles and conferencing*, [w:] D. Sullivan, L. Tift (red.), *Handbook of Restorative Justice*, Routledge, Abigdon 2008, s. 31.

76 M. Lalayants, D. DePanfilis, L. Merkel-Holguin, M. Baldwin, M. Schmidt, J. Treinen, D. Zuñiga, C. Mackereth, T. Anderson, *Building evidence for family group decision-making in child welfare: Operationalizing the intervention*, „Journal of Public Child Welfare” 2022, 16(3), s. 376–383.

77 D. Edwards, K. Parkinson, T. Fisher, J. Owen, *Looked after children as decision makers: Family group conferences in practice*, „Child Care in Practice” 2020, 26(3), s. 321.

78 M.S. Umbreit, *Family Group Conferencing: Implications for Crime Victims...*, s. 1–4.

79 P. McCold, *Restorative Justice...*, s. 15.

80 M.S. Umbreit, *Family Group Conferencing: Implications for Crime Victims...*, s. 1–4.

wydarzyło, mówiąc inaczej: opowiada swoją narrację. Z uwzględnieniem odpowiedzi na pytanie, jaki wpływ jego zdaniem jego działania miały na ofiarę, jej bliskich i wspólnotę lokalną, jego bliskich oraz jego samego. Opowiadanie sprawcy o szkodach, które wyrządził, ma na celu wzięcie przez niego odpowiedzialności, wyrażenie skruchy oraz przeproszenie osoby pokrzywdzonej (co oczywiście w praktyce nie zawsze następuje). Następnie głos zabiera ofiara, opowiadając swoją historię, jak przeżyła zdarzenie, co czuła wtedy oraz co czuje teraz. Po czym głos zabierają jej bliscy, opowiadają na te same pytania, kolejno głosu udziela się bliskim sprawcy oraz innym obecnym na spotkaniu, np. członkom wspólnoty. Następnie dyskusja kierowana jest na temat tego, co należy zrobić, aby naprawić wyrządzone krzywdy i szkody. Po uzgodnieniu następuje bardzo ważna przerwa, podczas której osoby prowadzące spotkanie przygotowują umowę, a uczestnicy mają czas na nieformalne rozmowy. Rozpoczynając tym samym rzeczywisty proces leczenia wspólnoty, gdyż zaczynają oni rozmawiać ze sobą już nie dlatego, że w pewnym sensie muszą, ale chcą, poza systemem, gdyż cele spotkania zostały już osiągnięte. Na koniec umowa zostaje podpisana przez wszystkich uczestników⁸¹.

Oprócz konferencji „policyjnych” istnieje jeszcze wiele innych form, jak na przykład „Community Conference”. Ciekawym typem konferencji naprawczych jest „Drinking Driving Conference, skierowana do osób kierujących samochodem pod wpływem alkoholu, ale bez spowodowania wypadku, czyli bez ofiar. Na spotkaniu obecni są funkcjonariusz dokonujący zatrzymania, prowadzący spotkanie, oczywiście sprawca i jego bliscy oraz reprezentanci społeczności lokalnej⁸².

Istnieje jeszcze forma, którą D.W. Van Ness i H. Strong nazywają „panelami wpływu” (Impact Panels, Victim-Offender panel). Polega ona na łączeniu niepowiązanych ze sobą grup ofiar i sprawców, których łączy podobne przestępstwo. Chodzi o takie sytuacje, w których jedna ze stron przestępstwa nie wyraża chęci uczestniczenia w praktykach naprawczych lub jest to z różnych przyczyn niemożliwe. W takiej sytuacji umożliwia się uczestnictwo w spotkaniach naprawczych z innymi osobami pokrzywdzonymi lub sprawcami podobnych czynów. Cele tego modelu są bardzo podobne do innych: ma być to uświadomienie sprawcy wyrządzonych krzywd wskutek przestępstwa, co w konsekwencji ma doprowadzić do zmiany jego zachowań i postaw. Osoby pokrzywdzone mają zaś szansę znaleźć ukojenie, poprzez możliwość opowiedzenia swojej historii⁸³.

Trzecią formą RJ są kręgi sprawiedliwości naprawczej, często zwane również kołami. Te spotkania ściśle wywodzą się między innymi kultury Aborygenów, będąc konsekwencją ich stylu życia i postrzegania świata. W tych kulturach podkreśla się znaczenie wspólnego decydowania opartego na konsensusie przy zaangażowaniu jak największej liczby członków społeczności, a w konsekwencji potępienie hierarchicznych struktur. Ludzie, odwrotnie od współczesnej indywidualistycznej kultury, postrzegani są jako uczestnicy, części większych całości. Rozpatrując więc wszelkie zachowania naruszające normy społeczne, w „rozprawie” wykracza się poza jednostkę i jej czyn. Spoglądając także na wszystkie „połączone” zdarzenia, które do tego doprowadziły, oraz na innych ludzi, którzy pojawiają się w życiu osoby, której dotyczy spotkanie⁸⁴.

W literaturze wymienia się dwa podstawowe modele kręgów: healing circles (kręgi lecznicze), których celem jest radzenie sobie z długookresowymi problemami społecznymi, jak np. alkoholizm, czy duża skala akceptowalnej przemocy domowej, i sentencing circles (kręgi wyrokujące), których celem jest pomoc sądom w ustalaniu odpowiedzialności i faktów⁸⁵. Stąd też w takim spotkaniu poza osobami biorącymi udział w konferencjach sprawiedliwości naprawczej są jeszcze sędzia, prokurator, obrońca czy policja⁸⁶.

Jedną z zasad odróżniających kręgi od innych praktyk naprawczych jest reguła, według której należy zbudować relacje między uczestnikami przed dyskusją na główny temat. Dlatego też często przed głównym spotkaniem (których może być kilka oraz które mogą trwać po kilka godzin) na etapie przygotowania mają miejsce spotkania z wybranymi uczestnikami, biorącymi udział w interwencji. Kręgi są szczególnie użyteczne

81 J. Braithwaite, *Restorative Justice: Assessing optimistic and pessimistic accounts...*, s. 17; P. McCold, *Restorative Justice...*, s. 13–21.

82 P. McCold, *Restorative Justice...*, s. 15–19.

83 D.W. Van Ness, K.H. Strong, *Restoring Justice...*, s. 86–87.

84 R. Ross, *Duelling paradigmas? Western criminal justice versus aboriginal community healing*, [w:] R. Gosse, J. Henderson, R. Carter (red.), *Continuing Poundmaker and Riel's Quest*, Purich Publishing, Saskatoon 1994, s. 241–249, 262.

85 P. McCold, *Restorative Justice...*, s. 22–23; W. Zalewski, *Sprawiedliwość naprawcza...*, s. 195–196.

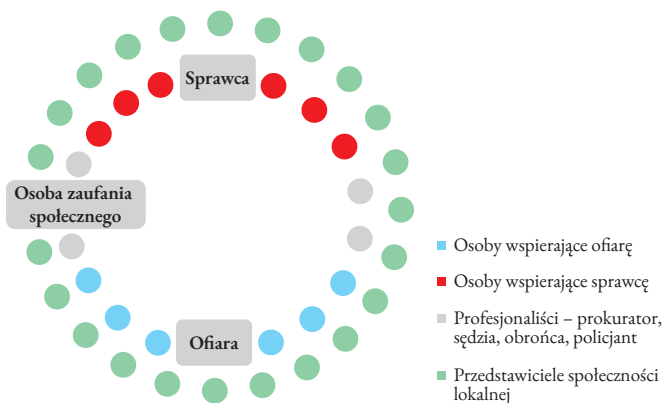
86 P. McCold, *The recent history of restorative justice: Mediation, circles and conferencing...*, s. 29.

w sytuacjach, w których nie ma bezpośredniej ofiary oraz sprawcy, np. bójki w klasie czy nękania. Ponieważ stwarzają one możliwość wyrażenia emocji, a poprzez skupienie się nie na konkretnym incydencie, a raczej długofalowym rozwiązaniu problemów poprzez szeroką dyskusję umożliwią zmiany dynamiki grupowej⁸⁷.

Rys. 5. Model kręgów sprawiedliwości naprawczej – kręgi wyrokujące (sentencing circle)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: P. McCold, *Restorative Justice: The state of the field 1999*, s. 26.

Mediacje, a szczególnie konferencje i koła naprawcze, przyjmują przeróżne formy, które przez swoją specyfikę i ewolucję mogą przyjmować różne nazwy, co utrudnia ich opis i klasyfikację. Aby ułatwić poru-

szanie się w gąszczu praktyk naprawczych Barbara E. Raye i Anna Warner Roberts⁸⁸ proponują systematyzację na podstawie modelu dialogu naprawczego, (restorative dialogue) jako podstawy wszystkich praktyk naprawczych. Charakteryzuje się on inkluzywnością, tak aby zaspokoić potrzeby wszystkich zainteresowanych stron, opiera się na zasadach i wartościach sprawiedliwości naprawczej oraz jest prowadzony w taki sposób, że wszystkie strony mają możliwość wypowiedzenia się, dzieląc się doświadczeniami, spostrzeżeniami, emocjami i perspektywami.

Badaczki wymieniają sześć takich modeli. Pierwszy rodzaj nazywają dialogiem niebezpośrednim (indirect dialogue), polegającym na komunikacji stron poprzez mediatora. Drugi model to facylitowany dialog ofiara – sprawca (facilitated victim – offender dialogue). Przykładem tego modelu są mediacje, gdzie dwie strony rozmawiają ze sobą bezpośrednio przy udziale mediatora. Kolejny to facylitowany dialog ofiara – sprawca – osoby wspierające (facilitated victim – offender – supporter dialogue). Tego typu dialog ma miejsce podczas konferencji sprawiedliwości naprawczej. Czwarty model to facylitowany dialog pomiędzy wszystkimi osobami (facilitated all-party dialogue). W tym przypadku w rozmowie oprócz osób wspierających biorą udział przedstawiciele społeczności lokalnej czy państwa. Przykładem takich spotkań są kręgi sprawiedliwości naprawczej, a także konferencje. Piątym modelem jest dialog kontrolowany (guided dialogue), może on charakteryzować wszystkie formy praktyk naprawczych, a różni się tym, że osoba prowadząca spotkanie jest znacznie aktywniejsza, zadaje pytania, komentuje, podsumowuje spostrzeżenia innych osób. Ostatni scharakteryzowany model autorki nazywają dialogiem bezpośrednim (direct dialogue). W tym modelu to osoby prowadzące spotkanie podejmują decyzje, co powinno zostać zrobione przy uwzględnieniu zdań wszystkich członków, nie jest to jednak w pełni wspólna i demokratyczna decyzja. Autorki zwracają uwagę, że jedynie model drugi, trzeci i czwarty są powszechnie uznawane za naprawcze, ponieważ trzy pozostałe nakładają na członków pewne ograniczenia.

87 B. Stuart, K. Parnis, *Peacemaking circles. Reflections on principal features and primary outcomes*, [w:] D. Sullivan, L. Tifft (red.), *Handbook of Restorative Justice*, Routledge, New York 2008, s. 121–130.

88 B.R. Raye, W. Roberts, *Restorative processes...*, s. 216–224.

3. Zakończenie

Celem, artykułu było ukazanie wielkości poglądów na sprawiedliwość naprawczą. Należy zauważyć, że różni autorzy oraz organizacje wymieniają wiele różnych wartości i zasad RJ oraz stosują różne nazewnictwo na te same praktyki, a więc brakuje pewnej systematyzacji w ramach tego kierunku. Wynika to z trzech czynników. Po pierwsze – jak wskazywałem – nie istnieje organizacja, która mogłaby bezspornie usystematyzować ten kierunek. Po drugie, z uwagi na ciągłą nowość tego ruchu cały czas podlega on rozwojowi, debacie oraz zmianom. Po trzecie, praktyka wyprzedziła teorię, która jest rozwijana dopiero w ostatnich latach. Dodatkowo praktyka powstawała często w różnych miejscach, niezależnie od siebie działając tym samym w różnych systemach prawnych z ich specyficznymi problemami.

Nieścisłości dotyczące tego, jakie są właściwie cele RJ, brak jednorodności oraz systematyzacji, utrudnia właściwe zrozumienie kierunku, prowadząc do poważnych nieporozumień, krytyki celów i założeń, których ten kierunek nie ma. Z tego też prawdopodobnie wynika błędne utożsamianie w Polsce mediacji z RJ. Utrudnia to także poważną i niezwykle potrzebą debatę do dalszego rozwoju sprawiedliwości naprawczej.

W tym artykule podjąłem się próby systematyzacji ruchu sprawiedliwości naprawczej. Oczywiście jest, że z uwagi na zasięg idei sprawiedliwości naprawczej, odnoszonej do niezliczonych dziedzin ludzkiego życia, różnic kulturowych czy systemowych, prawdopodobnie nigdy nie będzie spójności i jednolitości w tym ruchu.

Uważam jednak, że wszystkie działania nazywane naprawczymi czy sprawiedliwością naprawczą łączą wspólne cechy, to jest:

1. nieformalna reakcja na konflikty, przestępstwa, promująca dialog, zrozumienie, wybaczenie i reintegrację, a nie osąd;
2. dążenie do włączenia jak największej liczby zainteresowanych osób oraz zaspokojenia ich potrzeb;
3. dążenie do zmian w społecznej wyobraźni moralnej – przesunięcia z myślenia w kategoriach kary, złego sprawcy, zepchnięcie ofiary na drugi plan i społeczeństwa jako obserwatora na kategorie naprawczości – człowieczeństwa sprawcy, osadzenie ofiary w centrum działań, społeczeństwa zaangażowanego i odpowiedzialnego.

„Sprawiedliwość naprawcza oferuje wielką obietnicę. Oferuje przeniesienie nas, a raczej odejście do średniowiecznego systemu kar, który obowiązywał przez wieki, do nowej ery społecznej reakcji na szkodliwe, krzywdzące zachowania, na osobiste konflikty i spory. Obiecuje nam pokojowy, konstruktywny, mniej uciążliwy, mniej kosztowny, mniej marnotrawny i mniej bolesny sposób radzenia sobie z tymi, którzy naruszają prawo. Oferuje sprawiedliwość bez zamykania winnych w klatkach. Promuje przebaczenie, a nie zemstę. Przywraca harmonię, zapewniając jednocześnie zadośćuczynienie ofierze. Obiecuje wydostać nas z wielkiego karnego bałaganu, w którym obecnie się znajdujemy”⁸⁹.

Sprawiedliwość naprawcza przypomina nam, że kara jest instytucją społeczną. I tak jak każde instytucje społeczne została stworzona przez ludzi i przez nas jest reprodukowana, nie jest więc ani od zawsze, ani „dana z góry”. Projektując ją, mieliśmy zapewne mniej lub bardziej uświadomiane cele i funkcje, które miała ona pełnić. To, o czym zdajemy się często zapominać, to spostrzeżenie Roberta Mertona, że to nie konkretne instytucje są konieczne dla właściwego funkcjonowania społeczeństwa, a funkcje, które one pełnią⁹⁰. Oznacza to, że należy badać, czy instytucje społeczne spełniają te zakładane funkcje oraz czy może nie ma lepszych, które byłyby bardziej dopasowane do obecnego społeczeństwa, potrzeb i wyznań, które przed nami stoją.

Nie będzie zaskoczeniem, że uważam, iż obecne instytucje kary nie są najlepszym rozwiązaniem. Jednocześnie nie wypracowaliśmy rozwiązania, które mogłoby całkowicie zastąpić karę. Postulaty skrajnych abolicjonistów są z oczywistych względów nie tyle niemożliwe do spełnienia, ile niepożądane. Jednak już postulaty N. Christiego, nazwane przez Jarosława Utrata-Mileckiego minimalizmem penologicznym, już jak najbardziej. Dążenie, aby kara rzeczywiście miała charakter ultima ratio, czyli opracowanie nowych re-

89 E.A. Fattah, *The dawning of a new era in social reaction to crime...*, s. 20.

90 R.K. Merton, *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002, s. 100–109.

akcji na zachowania przestępcze, tak by dążyć do zastępowania kary wszędzie tam, gdzie to możliwe⁹¹. Tym właśnie jest sprawiedliwość naprawcza – zastąpieniem kary jako cierpienia wszędzie tam, gdzie to możliwe.

Bibliografia

Literatura:

- Ahmed E., Harris N., Braithwaite J., Braithwaite V., *Shame Management Through Reintegration*, Cambridge University Press, Cambridge 2001.
- Bauman Z., *Plynna nowoczesność*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2006.
- Bazemore G., Walgrave L., *Restorative juvenile justice: In search of fundamentals and an outline for systemic reform*, [w:] G. Bazemore, L. Walgrave (red.), *Restorative Juvenile Justice: Repairing the Harm of Youth Crime*, Criminal Justice Press, Monsey, New York 1999.
- Boyes-Watson C., *Looking at the past of restorative justice: Normative reflections on its future*, [w:] T. Gavrielides (red.), *Routledge International Handbook of Restorative Justice*, Routledge, New York 2018.
- Braithwaite J., *Crime, Shame, and Reintegration*, Cambridge University Press, Cambridge 1989.
- Braithwaite J., *Restorative justice: Assessing optimistic and pessimistic accounts*, „Crime and Justice” 1999, t. 25, s. 1–127.
- Chapman T., Laxminarayan M., Vanspauwen K., *Manual on Restorative Justice Values and Standards for Practice*, European Forum for Restorative Justice, Leuven 2021.
- Chapman T., Törzs E. (red.), *Connecting People to Restore Relationships. Practice Guide on Values and Standards for Restorative Justice Practices*, European Forum for Restorative Justice, Leuven 2018.
- Christie N., *Conflicts as property*, „British Journal of Criminology” 1977, 17(1), s. 1–15.
- Christie N., *Dogodna ilość przestępstw*, Polskie Stowarzyszenie Edukacji Prawnej, Warszawa 2004.
- Consedine J., *Conducting a restorative justice conference. Bringing accountability, healing and responsibility to criminal justice processes*, [w:] M. Fajst, M. Płatek (red.), *W kręgu kryminologii romantycznej*, Liber, Warszawa 2004.
- Consedine J., *Sprawiedliwość naprawcza. Przywrócenie ładu społecznego*, Polskie Stowarzyszenie Edukacji Prawnej, Warszawa 2004.
- Daly K., *Restorative justice – the real story*, „Punishment and Society” 2002, 4(1), s. 55–79.
- Dandurand Y., *Handbook on Restorative Justice Programmes*, United Nations Office on Drugs and Crime, Vienna 2020.
- Derby J., *Restorative justice. Principles and practice*, „Prison Fellowship International” 2021, s. 1–72.
- Edwards D., Parkinson K., Fisher T., Owen J., *Looked after children as decision makers: Family group conferences in practice*, „Child Care in Practice” 2020, 26(3), s. 318–330.
- Fattah E.A., *The dawning of a new era in social reaction to crime: Promise, potential and limitations of restorative justice*, „Archiwum Kryminologii” 2012, nr 34, s. 7–42, <https://doi.org/10.7420/AK2012A.6>.
- Gmurzyńska E., *Etapy mediacji*, [w:] E. Gmurzyńska, R. Morek (red.), *Mediacje. Teoria i praktyka*, Wolters Kluwer, Warszawa 2014.
- Hass-Wisecup A.Y., Saxon C.E., *Restorative Justice. Integrating Theory, Research, and Practice*, Carolina Academic Press, Durham 2018.
- Hedeen T., *The evolution and evaluation of community mediation: Limited research suggests unlimited progress*, „Conflict Resolution Quarterly” 2004, 22(1–2), s. 101–133.
- Klaus W., *Kryminologia krytyczna*, [w:] E. Drzazga, M. Grzyb (red.), *Nowe kierunki w kryminologii*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2018, s. 89–110.
- Kojder A., *Godność i siła prawa. Szkice socjologiczno-prawne*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2001.

91 N. Christie, *Dogodna ilość przestępstw*, Polskie Stowarzyszenie Edukacji Prawnej, Warszawa 2004, s. 82–112; J. Utrat-Milecki, *Kara. Teoria i Kultura Penalna. Perspektywa integralnokulturowa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2010, s. 107–108.

- Krajewski K., *Teorie kryminologiczne a prawo karne*, Dom Wydawniczy ABC, Warszawa 1994.
- Królikowski M., *Sprawiedliwość retrybutywna wobec sprawiedliwości naprawczej*, „Ius et lex” 2006, nr 4, s. 107–130.
- Lachowski T., *Perspektywa praw ofiar w prawie międzynarodowym. Sprawiedliwość okresu przejściowego (transitional justice)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2018.
- Lalayants M. DePanfilis D., Merkel-Holguin L., Baldwin M., Schmidt M., Treinen J., Zuñiga D., Mackereth C., Anderson T., *Building evidence for family group decision-making in child welfare: Operationalizing the intervention*, „Journal of Public Child Welfare” 2022, 16(3), s. 376–401.
- Levad A., *Restorative Justice: Theories and Practices of Moral Imagination*, LFB Scholarly Pub, El Paso 2012.
- Lewicka A., Grudziwska E., *Mediacja sądowa. Alternatywna metoda resocjalizacyjna?*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2010.
- Marshall T.F., *Restorative Justice: An Overview*, Home Office Research Development and Statistics Directorate, London 1999.
- Matczak A., *Czym jest miasto sprawiedliwości naprawczej? What is a restorative city?*, „Archiwum Kryminologii” 2021, 43(2), s. 399–427, <https://doi.org/10.7420/AK2021.19>.
- McCold P., *Restorative justice: The role of the community*, [w:] B. Galaway, J. Hudson (red.), *From Restorative Justice: International Perspectives*, Criminal Justice Press, Monsey 1996, s. 85–101.
- McCold P., *Restorative Justice: The State of the Field 1999*, Building Strong Partnerships For Restorative Practices Conference, Burlington, Vermont 1990.
- McCold P., *The recent history of restorative justice: mediation, circles and conferencing*, [w:] D. Sullivan, L. Tift (red.), *Handbook of Restorative Justice*, Routledge, Abigdon 2008, s. 23–51.
- McCold P., *Toward a holistic vision of restorative juvenile justice: A reply to the maximalist model*, „Contemporary Justice Review” 2000, t. 3, nr 4.
- Merton R.K., *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002.
- Moore D., *Evaluating family group conferences*, [w:] D. Biles, S. McKillop (red.), *Criminal Justice Planning and Coordination. Conference Proceedings Series No. 24*, Australian Institute of Criminology, Canberra 1994.
- Newburn T., *Criminology*, Routledge, London 2017.
- Ostaszewski P., *Kryminologia publiczna*, [w:] E. Drzazga, M. Grzyb (red.), *Nowe kierunki w kryminologii*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2008, s. 179–188.
- Pelikan C., Trenczek T., *Victim offender mediation and restorative justice. The European landscape*, [w:] D. Sullivan, L. Tift (red.), *Handbook of Restorative Justice*, Routledge, New York 2008, s. 63–90.
- Pranis K., *Conferencing and the community*, [w:] G. Burford, *Family Group Conferencing, New Directions in Community-Centered Child and Family Practice*, Routledge, London 2000.
- Raye B.R., Roberts W., *Restorative processes*, [w:] G. Johnstone, D.W. Van Ness (red.), *Handbook of Resorative Justice*, Willan Publishing, Cullompton, Portland 2007.
- Ross R., *Duelling paradigmas? Western criminal justice versus aboriginal community healing*, [w:] R. Gosse, J. Henderson, R. Carter (red.), *Continuing Poundmaker and Riel's Quest*, Purich Publishing, Saskatoon 1994.
- Stępiak P., *Więzienie ten dom (mało) dobry. Oblicza i problemy współczesności*, Difin, Warszawa 2021.
- Stuart B., Parnis K., *Peacemaking circles. Reflections on principal features and primary outcomes*, [w:] D. Sullivan, L. Tift (red.), *Handbook of Restorative Justice*, Routledge, New York 2008.
- Sullivan D., Tift L., *Introduction: The healing dimension of restorative justice. A one-word body*, [w:] D. Sullivan, L. Tift (red.), *Handbook of Restorative Justice*, Routledge, London – New York 2008.
- Suzuki M., Wood W.R., *Restorative justice conferencing as a 'holistic' process: Convenor perspectives*, „Current Issues in Criminal Justice” 2017, 28(3), s. 277–292.
- Szczepaniak P., *Sprawiedliwość naprawcza w resocjalizacji więźniów*, Uniwersytet Warszawski. Instytut Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji, Warszawa 2016.
- Umbreit M.S., *Family Group Conferencing: Implications for Crime Victims*, Center for Restorative Justice

- and Peacemaking, Washington 2000.
- Utrat-Milecki J., *Kara. Teoria i kultura penalna. Perspektywa integralnokulturowa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2010.
- Van Ness D.W., Strong K.H., *Restoring Justice: An Introduction to Restorative Justice*, Anderson Publishing, Waltham 2015.
- Wachtel T., *Governance and the use of authority: Encompassing diverse definitions of 'restorative'*, „European Forum for Restorative Justice” 2016, t. 17, s. 1–12, www.euforumrj.org/sites/default/files/2019-11/merged_printed-newsletter-17-2016.pdf [dostęp: 30.01.2024].
- Waszkiewicz P., *Zasady mediacji*, [w:] E. Gmurzyńska, R. Morek (red.), *Mediacje. Teoria i praktyka*, Wolters Kluwer, Warszawa 2014.
- Zalewski W., *Sprawiedliwość naprawcza – formą demokracji deliberatywnej?*, „Białostockie Studia Prawnicze” 2016, t. 21, s. 25–35.
- Zehr H., *Changing Lenses: A New Focus for Crime and Justice*, Herald Press, Scottdale 1990.
- Zehr H., Gohar A., *The Little Book of Restorative Justice*, Good Books, Pennsylvania 2002.
- Zehr H., Mika H., *Fundamental concepts of restorative justice*, „Contemporary Justice Review” 1998, t. 1, s. 73–81.

Akty prawne:

- United Nations Basic Principles on the Use of Restorative Justice Programmes in Criminal Matters, ECOSOC Resolution 2002/12 of 24 July 2002.
- Rekomendacja nr CM/Rec(2018)8 Komitetu Ministrów [Rady Europy] dla państw członkowskich dotycząca sprawiedliwości naprawczej w sprawach karnych. Tłumaczenie Anny Matczak przy udziale członków polskiej reprezentacji projektu Restorative Justice – Strategies for Change.
- Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2012/29/UE z 25 października 2012 r. ustanawiająca normy minimalne w zakresie praw, wsparcia i ochrony ofiar przestępstw oraz zastępująca decyzję ramową Rady 2001/220/WSiSW, Dz.U. UE. L. 2012 r. nr 315, s. 57.

Netografia:

- Centrum Sprawiedliwości Naprawczej, <http://csn.org.pl/> [dostęp: 5.08.2023].
- Wachtel T., *Defining Restorative*, International Institute for Restorative Practices 2016, https://www.iirp.edu/images/pdf/Defining-Restorative_Nov-2016.pdf [dostęp: 2.02.2024].